

A GÖRÖG RHETORIKA Ó-KORI IRODALMA.

I. A szónoklat, valamint a képfaragás is — a görög szellem két legönállóbb terméke — Görögország fénykorában emelkedett virágzása tetőpontjára és oly tökéletességre, minőt a későbbi korban többé sohasem ért el.¹⁾ A szónoklatnak szembetűnő nyomai csak a szabad köztársaságok kezdetekor mutatkoznak; úgy, hogy ez az irodalmi műfaj Athén állami életével a legszorosabb kapcsolatban van.²⁾ A demokratia fejlesztheti legjobban a szónokságot. De kései eredete és fejlődése más tekintetben is egészen természetes és okadatolható. A görög szellem idealismusával a költészet volt legrokonabb, mely a földi élet összes szükségletein felül emelkedve valódi szellemi gyönyörtiséget szül.³⁾ Ez fejlődött ki náluk első sorban, ez emelkedett gyorsan bámulatos tökéletességre. Így történt ez különben minden nemzet irodalmában. A művészi törekvés mindenütt megelőzi a tudományost. Az inkább velünk születik, ezt inkább csak eltanuljuk. Mégis sajtáságos a görögöknel, hogy a költészet már dús virágjában volt, mikor a próza alig hogy csírázott. A költészetnek csak némi sülyedésekor kapott mind inkább lábra a próza is, mely eredetileg nem művészet, de azzá válhatik, ép úgy, mint műépítés, ha az anyagi czélon kívül szellemi tartalomra is törekedik szert tenni. Szép beszédben a legrégebb időtől fogva gyönyörködött a görög nép, melyhez királyai, vezérei szivesen szólottak. A legtöbb homérosi hős βούλη ἀγαθή az az jó *torku*. A hirdetőknak egyik kiváló tulajdonságuk a harsány, éles szó (λαγύς). *Nestorról* azt mondja Homeros: «az édes szavu Nestor, a harsány szószóló, kinek ajkáról a méznél is éde-

¹⁾ Fr. *Blass* : Die Attische Beredsamkeit. Lipcse 1868. I, 1 l.

²⁾ *Blair* Hugo : Rhetorikai és aesthetikai levelei f. Kis János által. Buda 1838. I, 366.

³⁾ *Müller-Donaldson* : Görög irod. tört. f. Récsi II, 78. l.

sebben folyt a hang. Il. I, 248.¹⁾ *Adrastos*ról azt mondja *Tyrtaios* (Bergk. Anth. gr. 12, 8), hogy *mézes beszédű*. *Odysseus* bőbeszédű, *Menelaos* rövid, de velős szavu (Il. III, 214.). Sparta és Argos szegény a szóban, a boiotok pláne buták. Azért mondja *Plutarkhos* (Alk. 2.) «Tilinkózzanak a thebaiak gyermekei, úgy sem tudnak beszélni.» Athén a legékesszólóbb, az övé volt a tonus. Ezért volt Athén Hellasnak Hellasa. (Ἑλλάδος Ἑλλάς Ἀθήναι. — *Euripides* epitaphiumán.) Cicero is elismeri, hogy «hoc studium (i. e. eloquentiæ) non erat commune Græciæ, sed proprium Athenarum». (Brut. 13, 49.) Athén e sajátosságának képviselői *Peisistratos*, *Perikles*, *Themistokles*, *Alkibiades*, *Thukydidés*.

Ennek a tulajdonságnak, a szónoklás tehetségének köszönheti a próza is, hogy művészetté fejlődött.

II. A virágzó attikai kor irodalma az alak és tartalom egységes szépségére törekedett; természetes, hogy e törekvését a prózában is érvényesíteni óhajtá. Jegyezzük meg, hogy — a geometriát kivéve — az ó-kor egy disciplinájáról sincs oly terjedelmes és összefüggő, a művészet mi-voltját annyira leleplező tudósításunk, mint a retorika teoriájáról.²⁾

S kiktől eredt a prózának e művészi iránya? A *sophistáktól*, a tudomány akkori képviselőitől. A *sophistákról* sok jót és sok rosszat el lehet mondani; ha csak az egyiket tennők, egyoldalúságba esnénk.³⁾ A görög szellemi művelődésre a költőkön kívül ők hatottak a legnagyobb mértékben, noha az erkölcsiségre és a komoly tudományra nézve károsan.⁴⁾ Legtöbb érdemük van a gondolatközlés alakjának tökéletesítésében. Ők képezték művészetté a prózát, úgy annyira, hogy az attikai szónoklat története *Gorgias*szal kezdődik. A *sophisták* kezdtek magával az emberrel foglalkozni s ily módon a sokrates-platoni iskola elődei valának. Igaz, hogy a tudományt árucikké alacsonyították; de *Gorgias* és *Protagoras* ment a kapzsiság vádjától. A *sophisták* abban kerestek dicsőséget, hogy minden lehető kérdésre készületlenül is

¹⁾ V. ö. a magyar népdal e kifejezésével: «mézzel folyó ajakára» (Erdélyi Népk. I.)

²⁾ *Spengel*: Ueber das Studium der Rhetorik bei den Alten, gelesen von —. München 1842. 7. l.

³⁾ *Blass* id. m. I, 13. l.

⁴⁾ *Müller-Donaldson* id. m. I, 87, 90.

találó feleletet adjanak. (Platon Gorg. 447. C.) Céljük a szónok technikai kiképzése vala; művészetüknek psychológiával és logikával való mélyebb megalapítására nem is gondoltak. Mivel tehát a sophistika az objektív igazságban való hitet lerombolta (mert «minden dolognak az ember a mértéke» Plat. Theait. 152 A.) és a tudásról lemondott, tanításának egyedüli célja a formalis ügyesség maradt, melynek sem tudományos alapot, sem felsőbb erkölcsi jelentőséget nem tudott adni.¹⁾

Mind a mellett a szónoklat csirája nem Athénben fakadt ki. Maga az ékesszólás Athénben fejlett, de a szónoklat elméletét Sicilia teremté meg.²⁾ Athén volt a régi kor aranyművese; ő olvasztotta ki az idegen bányák érceit, ő csiszolta ki drága köveit, gyémántjait, s ő emelte ezzel százszoros értékre. Mondják s nem jogtalanul, hogy Athén mindent a külföldről kapott, maga semmit sem produkált; de akkor is el kell ismernünk, hogy a külföld ajándékaira annyira rá tudta nyomni saját bélyegét s annyira át tudta alakítani, hogy többé rá se lehetett ismerni, egészen athénivé vált. Így történt ez a szónoklattal is. A Siciliában történt kezdetet így vázolja Cicero (Brut. 12. 46. §.) «Itaque ait Aristoteles³⁾, cum sublatis in Sicilia tyrannis res privatae longo intervallo iudiciis repeterentur, tum primum, quod esset acuta illa gens, e controversia natam artem et praecepta Siculos Coracem et Tisiam conscripsisse — nam antea neminem solitum via nec arte, sed accurate tamen et discripte plerosque dicere» e. q. s.⁴⁾

Tehát Korax állított fel először systemát, ki 500 kör. élt Kr. e. Suidas azt mondja róla: «a rhetorika feltalálója, róla maradt az a közmondás: rossz hollónak rossz tojása.» (V. ö. a magyarral: «az alma nem messze esik a fájától».) A dolog így történt: Tanítványa Tisias abban egyezett meg vele, hogy csak akkor fizeti meg tanítása díját, ha első perét megnyeri. Kijárván Korax iskoláját, nem fizetett. Korax bepörölte és így szólt a bírák előtt: Tisias okvetlenül fizet; ha pörét megnyeri: szerződésünk értelmében, ha

¹⁾ Dr. Ed. Zeller: Die Philosophie der Griechen. Lipse, 1869, I³, 938. l.

²⁾ V. ö. Schoell-Schwartz: Gesch. d. griech. Litt. Berlin, 1828, I, 361. lap.

³⁾ T. i. a τεχνῶν συνζωγῆ-ban, mely rhetorikájának kiegészítő része vala s a szónoklat történetét tárgyalta.

⁴⁾ V. ö. Cic. de Orat. I, 20., 91. §. és III, 21., 81. §. Quint. III. 1, 8.

elveszti: a bírói ítélet szerint. Tisias megfordította a dilemmát és azt mondta: Semmi esetre sem fizetek; ha pörömet megnyerem: a bírói ítéletnél fogva, ha elvesztem: szerződésünk értelmében. Ekkor a bírák a Suidas-említetté közmondással elkergették őket.¹⁾ — Látjuk ebből, hogy mint a sophisták, ő is pénzért tanított, habár rhetornak, nem sophistesnek nevezte magát. Fő törekvése az volt, hogy akármit valószínűvé, vagy valószínűtlenné tudjon tenni. Tőle származtatták ennél fogva a rhetorikának e meghatározását: *πειθοῦς δημιουργός* (rábeszélés mestersége). A fentebbiekből valószínű, hogy irt egy *τέχνη ῥητορικῆ*-t. Némelyek az ő művének nézték az Aristoteles munkái közt található *Rhetorica ad Alexandrum*-ot, mint pl. Schöll (id. m. I, 362. II. 167.). — Korax így osztá fel a beszédet: *προοίμιον, διήγησις, ἀγωνες, παρέκβασις, ἐπίλογος* (bevezetés, tárgyalás, vitatkozások, kitérés, berekesztés). Tanítója volt Lysiasnak meg Isokratesnek.

Tisias, Korax tanítványa, Cicero szerint szintén foglalkozék a szónoklat elméletének megírásával. Egyebet róluk alig tudunk biztosat. Tény az, hogy az ő törekvésük lett alapjává az athéni szónoklat fejlődésének, mely két irányban történt t. i. praktikus és sophistikus irányban. De ép ezért az attikai szónoklat nem függ egészen a siciliaitól. Ugyanis az abderai *Protagoras*nak (szül. 485 kör.) nagyobb befolyása volt az attikai szónoklatra, mint a siciliai rhetorikának.²⁾ Fő tudománya volt az *ὀρθοπέπεια* — helyes-szólás —, a mi már a próza művészetére irányul. Irt dialektikát és eristikát, de ezek elvesztek.³⁾ Ezekben tanítá, miként lehet a silány ügyet hatásabbá tenni (*τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν*), mert rossz ügynek a megnyerése nagyobb dicsőség vala.⁴⁾ Ezt nagyon rossz neven vették tőle és számkivetették; Sicilia felé való utjában a tengerbe vészett. *Suidas* azt mondja róla, hogy először osztá fel a beszédet így: *εὐχολή* (*imprecatio*), *ἐρώτησις* (*interrogatio*), *ἀποκρισις* (*responsio*), *ἐντολή* (*mandatum*).

De mielőtt tovább mennénk a sophistikus rhetorika tárgyalásában, vessünk egy futó pillantást a praktikus szónoklat képviselőire, kikben bizonyára még eredetibb forrására akadunk az attikai

¹⁾ V. ö. Sext. Emp. Adv. mathem. II, 96. sq.

²⁾ V. ö. Cic. Brut. 46. §.

³⁾ Diog. L. IX, 55.

⁴⁾ Arist. Rhet. II. p. 118.

ékesszólásnak. Látni fogjuk, hogy Athénben is megvolt már az ékesszólás csemetéje, csak bele kellett oltani a siciliai szemet, hogy dús tenyészetnek induljon. Meg kell említenünk *Periklest*, kiről Platon mondja (Phaidr. p. 269. E.). hogy a legnagyobb tehetsége volt az ékesszólásra. Thukydides is avval jellemzi, hogy λέγειν τε καὶ πράττειν δυνατότατος (szóban és tettben egyaránt a legerősebb ¹⁾). S csakugyan azon beszédek, melyeket Thukydides az ő szájába is ad, valódi remek. Beszédei oly hatással voltak a népre, hogy bár írásba nem voltak foglalva, mégis fenmaradtak a nép ajkán, legalább egyes közmondásos kifejezésekben. Aristoteles is említ egy ily mondását, mely szerint a harcban elesett ifjuságot az esztendő tavaszához hasonlítja; a nélkül olyan a város, mint az esztendő tavasz nélkül.

Thukydides történeti műve is mutatja az ékesszólás lábrakapását, jelentőségét. Az ő beszédei a történet drámájának karénekei. Az ókor minden történetírója közt nála jelenik meg az ékesszólás a legszebb alakban.²⁾

Athénben az állami életből folyólag legelőbb a törvényszéki beszéd fejlődött ki. Az attikai szokás ugyanis megengedte, hogy az ügyefogyott másnak az ékesszólásával segítsen magán. Már Aiskhylos Eumenidáiban Apollon Orestes ζώνδικος-ául lép fel. Athénben az ügy-védés első képviselője *Antiphon*, kiről alább szólnunk. Minthogy czélunkhoz képest az attikai ékesszólásról szándékozunk hű képet vázolni, kezdjük tulajdonképi megalapítójával *Gorgias*szal s egyszersmind osztályozzuk a rhetorikusokat korszakok szerint — *Westermann* nyomán.³⁾

III. *Rhetorikusok Aristoteles előtt.* — *Protagoras*ról már szóoltunk. Említhetnők még *Prodikost*, ki synonymikával és etymológiával foglalkozott, az eleai *Hippiast*, — de ezek nem igen fontosak. Szóljunk *Gorgias*ról (megh. 399 után) a tulajdonképi első attikai szónokról, a mennyiben t. i. ő használta először e czélra az attikai dialektust. (Blass id. m. I, 52.) Műveiben a szép forma volt az uralkodó. Költői szépségekkel rakta meg őket, mit a

¹⁾ Thuk. I, 139.

²⁾ Thukydides beszédeire nézve egy kimerítő magyar monographiára hivatkozhatom: Dr. *Bászel Aurél*: Th. beszédei. Budapest 1881.

³⁾ Geschichte der Beredsamkeit in Griechenland und Rom von Dr. A. *Westermann*. Lipcse 1833. I.

görögöknek vershez szokott füle szeretett. Ezért ragadt a dagályosságra a γοργιάζειν szó. Suidas is mondja róla, hogy ő tette a prózát művészivé tropusokkal, metaphorákkal, allegoriákkal, hypallagékkal és figurákkal. Westermann azt mondja hogy «Suidas τέχνη-jét is említi neki, de Gorgias ezt valószínűleg nem írta». (I, 141.) Azonban Suidas nem τέχνη ῥητορική-t említi; ő csak azt mondja Gorgiasról, hogy ő adott először a retorikának τέχνη-t, azaz művészi alakot. Westermann nyilván félre értette Suidast. Gorgias csakugyan nem írt teljes retorikát, csak részleteket. Két diszbeszéde maradt reánk: Ἐλένης ἐγκώμιον és Παλαμήδους ἀπολογία (kétséges). Ezekkel alapítá meg Gorgias a γένος ἐπιδεικτικόν-t, a bizonyító műfajt. Szerinte a retorika a legszebb művészet, mert mindenről meggyőzősen tud beszélni: πειθοῦς δημιουργὸς ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ ἐν τοῖς ἄλλοις ὄχλοις. (Platon Gorg. p. 454.). Quintilianus azok közt említi, kik először tárgyalták a közhelyeket (loci communes Quint. III, 1, 12.) Azt is mondja róla, hogy szerinte a szónoknak mindenről kell beszélni tudnia, s megengedte, hogy bárminő kérdést intézzenek hozzá. Tanítványai voltak *Polos* és *Likymnios*. Annak retorikai tartalmú iratai voltak, mikben a retorikát a tapasztalatból dedukálta. (Plat. Gorg. 462 B.) Suidas περὶ λέξεως (a stilusról) cz. művét is említi. *Likymnios* retorikáját Aristoteles is említi (Rh. III, 13, 5). Mind a ketten különösen a rhetori kifejezéssel foglalkoztak.

Antiphon, a kitünő szónok, mint rhetorikus is említést érdemel. Rhetorikája főleg a bevezetésre meg a berekesztésre volt tekintettel. «Antiphon quoque et orationem primus omnium scripsit et nihilo minus *artem* et ipse composuit et pro se dixisse optime est creditus.» (Quint. III, 1, 10.)

*Thrasymakhos*tól proemiumok (bevezetések) gyűjteményét említenek, hasonlatokkal és fokozatokkal ὑπερβάλλοντες czímen.¹⁾ E munka telve volt közhelyekkel a szánalom felébresztése, megjuhándztatás, gyanusítás, kimentés végett. (Blass id. m. I, 248. l.) Ő az úgy nevezett középstilus megalapítója s egyszersmind hivatottabb elméletíró.²⁾

A byzantioni *Theodoros* a beszédnek szigorúbb felosztását

¹⁾ Plut. Quaest. controv. I, 2, 3 (Sauppe 6 frg.)

²⁾ Arist. Rh. III, 8, 10, 1, 7. Cic. Orat. 52. Plat. Phaidr. p. 207. D.

sürgette.¹⁾ Munkáiból némi töredékek maradtak. Thrasymakhos, Gorgiasz és Theodorosz λογοδαίδαλος-oknak (szógyártóknak) nevezte Sokrates.²⁾

Kephalos retorikája hasonló irányú volt az *Antiphoné*val.

De egy sem volt a régi retorikusok között nagyobb hatású, mint *Isokrates*. Ő volt Görögország tulajdonképi szónoka és tanítója.

Az ő iskolájából, mint valami trójai lóból kerültek ki Cicero szavai szerint (de Orat. II, 22, 94 §.) a beszédben és írásban legügyesebb szónokok. Ő maga nem igen szellemes, de kitűnően gyakorlott szónok vala. Az ő iskolájába járt Demosthenes is. Isokrates fő célja az volt, hogy a bírásra hasson, bennök hangulatot és szenvedélyt gerjessen. Aristoteles tudományos munkában alapította meg a retorikát, de a szónoklat gyakorlatára Isokrates hatott jobban. S valóban a következés megbizonyította, hogy a peripatetikus iskola híveinél már az ékesszólás hanyatlása kezdődik.³⁾ — Isokrates arra törekedett, hogy a szónoklatnak politikai irányt adjon, mert az előtt inkább csak törvényszéki volt. Stílusában ellentétes parallelismusra és numerosításra iparkodott szert tenni. Ő találta fel az úgy nev. κύκλος-t. Jellemzi Cicero (Brut. 8, 32. §): «Isokrates háza mintegy egész Görögországnak iskolája és szónoki műhelye volt; ő maga nagy szónok, ámbár a forum légkörétől távol élt, s négy fal közt gyarapította dicsőségét, melyet, azt hiszem, senki sem ért el utána. Maga is sok kitűnő dolgot írt, másokat is tanított», stb. Máshol (de Orat. II, 3, 10 §.) az ékesszólás atyjának (pater eloquentiæ) nevezi. Fenmaradt beszédeiből (fordította nálunk Szabó István) tökéletes képet alkothatunk róla, noha retorikája nem maradt reánk. Négy részre osztotta a beszédet: προοίμιον, διήγησις, πίστεις, ἐπίλογος.

Alkidamasz, *Zoilos*, *Theodektes*, *Philiskos*, *Lysias* és *Isaios* elveszett műveiről nem alkothatunk biztos fogalmat. *Alkidamasz*-nak két beszéde maradt reánk: *Odysseus* beszéde *Palamedes* ellen, és egy beszéd a *sophisták* ellen. *Zoilos* a híres *Homéros*-ostorozó.

¹⁾ Plat. Phaidr. p. 266. D. Arist. Rh. III, 13, 5.

²⁾ Cic. Orat. 39.

³⁾ V. ö. Die griechische Beredsamkeit in dem Zeitraum von Alexander bis auf Augustus. Ein litterar-historischer Versuch von Fr. Blass dr. Phil. Berlin 1865. 79. l. A szónoklat sülyedését tárgyaló nagybecsű munka.

Theodektes Suidas szerint versben írta meg a retorikáját. (Cic. orat. 51, 172 §.) Quintilianus emlegeti. — Mind ezek többnyire a retorika fogalmának meghatározásából indultak ki (pl. Alkidamas: *διαλογικὴ δύναμις τοῦ ὄντος πιθανοῦ*), de többnyire csak a *γένος δικανικόν*-ra vonatkozólag, néha a *συμβουλευτικόν*-ra is.

Az *ἐπιδεικτικόν*-t hiában alapítá meg Gorgias, Aristoteles előtt nem nyert a többiekkel egyenjogúságot. (Westermann id. m. I, 140 l.)

Anaximenes egyedül az, a kitől az Aristoteles előtti korból retorika maradt fenn. Anaximenes Lampsakosból való, Kr. e. 365 körül. Theoriájában Isokrates ellenfele. Rhetorikáját, Quintilianusra¹⁾ támaszkodva P. *Victorius* állította először az Aristotelesének, ennek rhetorikájához irt előszavában. *Campe* (Phil. IX, 106—128. 279—310) és V. *Rose* (Arist. libr. ord. p. 100—104.) szerint későbbi compilatio. Ezek ellenében *Spengel* (Münc. gel. Anz. 1855 I, 115 és Phil. XVIII. 604—646) kimutatta, hogy a kérdéses mű Anaximenesről ered.

Anaximenes sem mint történetíró (*Ἑλληνικά*), sem mint szónok nem híres. Annál nevezetesebb a rhetorikája, melyet majd az Aristotelesével egybe vetve tárgyalunk.

IV. Aristoteles. — Hogy Aristotelesről, a világ tudósainak mesteréről általában szóljunk, terünk nem engedi. Ez uttal csak rhetorikáját, legtokéletesebb művét bonczolhatjuk. — Aristotelest az különbözteti meg minden elődjétől, hogy ő volt az első, ki a philosophia szempontjából ítélte meg a művészetet. (Westermann I, 147). Rhetorikai műve sok volt neki. (Diog. L. II, 104.) De fennmaradt rhetorikája a legteljesebbik. Sauppe szerint²⁾ eredetileg két könyvből állott s a 3-ik későbbi idegen toldalék. E munkájában alapította meg Aristoteles a rhetorika tudományát a tapasztalat útján. Szorgalmasan tanulmányozta az attikai szónokok műveit s valamint a költészetről irt művében Homerost, a természet második kiadását tekintette irányadó mintaképnek, úgy ebben is kétség kívül a szónokok nagy mestere Demosthenes lehetett tanulmányának fő forrása. Mert Demosthenes beszédeit a legtokéletesebb rhetorikának nevezhetjük. S mily különös, hogy a gyakorlati

¹⁾ Quint, III, 4, 9.

²⁾ Dionysios und Aristoteles von Sauppe, Göttinga 1863. 36. l.

szónoklat nagy mestere, meg az elméleti retorika tudományos megalapítója egy időben tűntek fel. De bár kortársak valának, Aristotelesnek módjában volt Demosthenes beszédeinek a tanulmányozása, mert a retorika legutólsó művei közé tartozik.

A régiek vitatkoztak volt a felől, vajjon tudomány-é a retorika, vagy művészet? (ἐπιστήμη, vagy τέχνη;). Demosthenes megmutatta, hogy művészet; Aristoteles megmutatta, hogy tudomány is egyszersmind, a mennyiben elméleti oktatás rendszerévé alakítható. Melyik irány nagyobb befolyású a disciplina terjedésére? Isokrates iskolája megbizonyította, hogy a gyakorlati, művészi irány. S ez nagyon természetes. Tökéletes theoriát csak tökéletesen kifejldött praxis után lehet fölállítani. A praxis Demosthenesben kulminált s elérkezett egyszersmind az idő, hogy a praktikus kifejlett disciplinát tudományos theoriába foglalják. Ugyde minden kulminálásnak hanyatlás az utódja. Ott lehetett aztán a tökéletes theoria. Tankönyv magában véve nem képez szónokot, ép azért nem, mert az ékesszólás nem csak tudomány, hanem művészet is. Már a régiek is tudták, hogy tehetség (φύσις) kell hozzá s ehhez τέχνη-nek (elméleti oktatásnak) és ἄσκησις-nek, vagy μελέτη-nek, azaz gyakorlásnak kell hozzá járulnia. Hiszen nyilván való, hogy minden kritizáló theoriás korszak szegény eredeti művekben. Ránk nézve azonban Aristoteles retorikája nem kevésbé becses, mint Demosthenes beszédei.

Isokrates megveté a retorika azon fajtát, melynek feladata a silány ügynek jobbá tétele. Ő a tanácskozó beszédnek adott elsőséget és legis inkább evvel foglalkozhatott az ő könyvében. Platon is mekhanikus üzlekedésnek nevezi azt a retorikát s kitagadja a művészetek sorából. Nagyon természetes, mert ő az igazság bajnoka volt s az igazsággal össze nem egyeztethette a sophisták csűrését-csavarását. Az igazságnak Aristoteles sem kevésbé volt barátja, mint Platon s mégis pártfogásába vette a retorikát Platon ellen. Platon érdekesen és csinosan irt Phaidrosában támadja meg a retorikát, Aristoteles száraz módon védelmezi a maga könyvében. Platonnál találjuk a virágzó attikai irodalom bélyegét, a forma és tartalom egységes szépségét. Aristotelesnek a nyelv minden kellem nélkül való alárendelt eszköz.¹⁾ Erővel,

¹⁾ V. ö. Spengel id. m. p. 5.

határozottsággal, szabatossággal és értelmességgel kétségtelenül teljes, de nem művészi próza; szigorú, katonás nyelv, mint a latin. De szükség volt e nyelvre is; a sophisták szóvirágai után éppen ez a nyelvezet volt arra való, hogy a valódi retorika fogalmát a tudomány komolyságához méltóan kifejtse. S ha valakihez illet ez a nyelvezet, úgy az kétség kívül Aristoteles volt, a tudományok atyja.

V. *Aristoteles és Anaximenes retorikája.* — Az Aristoteles előtti retorika összes theoriája igen praktikus összeállításban maradt ránk — Anaximenes művében.¹⁾ Célja, hogy mindenkinek módot adjon a kezébe ellenfele legyőzésére, akár volt igaza, akár sem; szóval a hogy akkor kifejezték: τὸν ἤτιω λόγον κρείττω ποίειν — mely kifejezés nagyon hasonlít ahhoz a körülíráshoz, mellyel az egyszerű paraszt az *ügyvéd* szót jejelte, t. i. «a ki pénzért hazudik». Anaximenes retorikája szívesen foglalkozik a szónoki és ügyvédi fogásokkal s igyekszik az ügyvédet minden körülmény közt arra képesíteni, hogy kivágja magát a hínárból. Bajos annak az eldöntése vajjon keltére nézve megelőzte-e az Aristotelesét? Blass (id. m. p. 80.) azt állítja, hogy az Aristoteles-féle retorikának hatása volt az Anaximenesére; ez ugyanis az ellenféltől kerülvén ki, óvatosan kerülte mind azt, mit a másik fél szemére vetett volt. Ezért azonban bátran korábbi lehet. Anaximenes ugyanis főleg az Isokrates tanítását foglalta rendszerbe, s elhagyhatta benne azt, a mivel az ő irányukat Aristotelesék még az Aristoteles-féle retorika létre jötte előtt vádolták.

Anaximenes retorikája főképpen a bizonyítással foglalkozik, a stilust nagyon soványan tárgyalja. Meglátszik rajta, hogy szerzője nem philosophus. Nincs benne belső egység és művészi kerekdedség, csak a szónoki életből kikapott szabályok sora. Terjedelme sokkal kisebb, mint az Aristoteles könyvéé, melynek csak egy harmadát teszi ki. De minthogy a retorikának philosophiai oldalával nem foglalkozik s a fogalmak bonczolgatását elhagyja, magára a praktikus szónoklatra vonatkozólag mond annyit, ha nem többet, mint Aristoteles. Az egész egy könyvből, vagy 38 fejezetből áll. Általában csak a nyilvános beszédet (πολιτικός λόγος) tárgyalja s két fajtáját különböztet meg u. m. δημηγορικόν (nép-

¹⁾ Aristoteles és Anaximenes retorikáját Kis János fordította magyarra. Széptani Remekírók, kiadja a Kisz. Társ. I., II. 1846.

gyűlésbeli) és *δικανικόν* (törvénykező). Ezeknek ismét hét alakját (*εἶδη*): javasló (*προτροπεπτικόν*), ellenző (*ἀποτροπεπτικόν*), dicsérő (*ἐγκωμαστικόν*), gáncsoló (*ψεπτικόν*), vádoló (*κατηγορικόν*), védő (*ἀπολογητικόν*) és vizsgáló (*ἐξεταστικόν*). Ezekről sorban beszél, kifejtvén röviden a fő fogalmakat: az igazságot, törvényszerűt, hasznost, tisztességet, kellemest és könnyen véghez vihető. Az egyes fejtegetéseknél pro és contra fegyvert ad a szónok kezébe, hogy' mentse meg magát ugyanazon hibától, melyért az ellenfélt elítélteti. Ezek után a bizonyításról (*αἱ πεισεις*) és alkotó részeiről beszél. A *λέξις*-t alig tárgyalja, mind össze néhány szónoki figuráról tesz említést. Szerinte a kifejezés háromféle: egyszerű, összetett és képleges (*ἀπλοῦς, σύνθετος, μεταφέρων*). Ezután áttér a beszéd szerkezetére. Végre az egészet összefoglalja.

Lássuk most az Aristoteles rhetorikáját. *Sauppe* szerint a 3-ik könyv későbbi toldalék. *Brandis* (Phil. IV, 7.) azt hiszi, hogy maga Aristoteles toldta később művéhez a III-ik könyvet, mert sem az általános meghatározások közt, sem a felosztásban nincs szó a benne tárgyalt *λέξις*-ről meg *ὀπόκρισις*-ről. Aristoteles azon kezdi, hogy a rhetorika rokona a dialektikának. Ἡ ῥητορικὴ ἐστὶν ἀντίστροφος τῇ διαλεκτικῇ; sőt csak része és másolata (*ὁμοίωμα*). A rhetorika eddigi tanítói elhallgatták a fő dolgot, az enthymemákat. A szenvedély felköltése csak mellékes; nem is kell a bírót harag, irigység, vagy szánalom által balútra vezetni. — A rhetorika első és fő része a rábeszélés és meggyőzés eszközeinek kifejtésével, a beszéd tárgyának meg bizonyításával, a szólóhoz való bizalom felébresztésével foglalkozik; ehhez járul a 3-ik részben a *λέξις* és a beszéd elrendezése. — A rhetorika meghatározása ez: ἔστω δὴ ῥητορικὴ δύναμις περὶ ἕκαστον τοῦ θεωρῆσαι τὸ ἐνδεχόμενον πιδανόν: legyen tehát a rhetorika oly tehetség, mely minden dologban észrevéteti azt, a mi hitelt szerez. Érdeke tehát általános és nem csak egy tudományra szorítkozó. A hallgatókban szenvedélyt kell támasztani. Ezért kell a szónoknak a psychológiát érteni.

Az ékesszólásnak a hallgatókhoz képest három neme van: tanácskozó, törvénykező és kitüntető. A II. könyv majd egészen a szenvedélyek lélektani ismertetésének van szentelve, természetesen a rhetorika szempontjából. Szól még a beszéd módjairól s az enthymémákról vagyis okoskodó bizonyításokról, melyek a valószínűsügből, példából, bizonyosságból, és jelensügből készülnek.

A III. könyv a szónoki stílust, a λέξις-t tárgyalja, az előadással (ὑπόκρισις) együtt. Megrójja Gorgias stílusát, mert költőileg cziczomázott. A stílus jósága az érthetőségben és világosságban áll. Minden nemhez más-más előadás illik. A tüntető beszéd legyen a legkidolgozottabb. Ezután a beszéd elrendezése következik. A befejezés tárgyalása zárja be a művet.

E rövid összefoglalás után vessük össze a kettőt. Aristoteles II. könyvének nincs mássa Anaximenesnél, mert Anaximenes retorikájának semmi köze a philosophiához. Aristoteles éppen e második könyvben ad a retorikának philosophiai alapot s tűz ki számára új irányt. Anaximenes gyakorlati céljával nem egyezett meg, hogy ily messzire térjen tárgytól. Aristoteles szónokot akar képezni a szó legnemesebb értelmében s ezért ad retorikai háttérű psychológiát. Azonban a szónok ügyesebben fog-e szónokolni, ha tudja, mi a harag, mi a szánalom? Nem megtörténhet-e, hogy az Anaximenes praktikus retorikájával fölfegyverkezett szónok legyőzi Aristoteles tanítványát? — E különbség nagyobb, mint a többi összes hasonlóság. Ily különbség az is, hogy Aristoteles bőven és részletesen tárgyalja a szónoki stílust; Anaximenes egy pár fejezetet szentel neki; s egy pár figurára tanít. A kötőszók részarányosságát mind a ketten hangsúlyozzák; a stílus elmésségére mind a ketten gondot fordítanak, csak hogy Anaximenesnél a velős mondatok a fő forrás, Aristotelesnél a hasonlat, a szemléltetés. A tiszta nyelvezet Aristoteles említette négy feltétét körülbelül Anaximenes is érinti, csak hogy nem oly összefüggőleg. Anaximenes műve Aristoteles I. és III. könyvének anyagát tartalmazza, a II-iknek csak a végét. Nem bibelődik a retorika meghatározásával sem. A hitelszerzés eszközeit csak Aristoteles tárgyalja. A felosztásban eltérnek egymástól. Aristoteles tanácskozó, törvénykező és tüntető beszédet ismer és fejteget; Anaximenes csak népgyűlést (= tanácskozó) és törvénykezőt; de később mégis tárgyalja a magasztaló és gáncsoló, tehát tüntető beszédet is, csak hogy ő ezt is a törvénykezőhöz számítja. Ezenkívül 7 fajtát különböztet meg a törvénykező beszédnek: javasló, ellenző, dicsérő, gáncsoló, vádoló, védő és vizsgáló. Aristoteles szerint a tanácskozónak tárgya: javaslás vagy ellenzés; a törvénykező: vádolás vagy védelem; a tüntető: dicséret vagy gáncsolás. Sokkal átlátszóbb. Lényegileg azonban megegyeznek, mert a 7-diket, a vizsgálót Anaximenes se tekinti önállóknak. A tanácsadó szónok

czélja Arist. szerint annak kimutatása, hogy indítványa jó és hasznos; Anax. szerint: hogy igazságos, törvényszerű, hasznos, tisztességes, kellemes és könnyen véghez vihető. Az első négy kellék nem mond többet, mint az Arist. ketteje; a kellemesség és könnyen véghez vihetőség kimutatása már a szónoki fogásokhoz tartozik. A bizonyításokra nézve Arist. sokkal teljesebb. Általában ez a pont az, mellyel külsőség-tárgyaló elődei nem igen törődtek s csak ő tette fő figyelme tárgyává. A befejezésről Anaximenes nem szól.

Ezek a hasonlóságok és különbségek. Látni való, hogy ugyan egy szerzőtől e két mű csakugyan nem származhatott s helyesen cselekedett Spengel, hogy Anaximenes rhetorikáját Aristotelestől elvitatta. Aristoteles művei között a rhetorika a legteljesebb, legegyszerűsebb és legeggyöntetűbb. Legnagyobb érdeme e disciplina körül abban áll, hogy a rhetorikának, mint a dialektika másolatának a többi tudományoktól elkülönített tudományos alakot adott s egyúttal a valódi szónoklatra megkívántató tárgyi tartalom kellő tekintetbe vételével az üres formalismustól megmentette.¹⁾ Az Anaximenesé minden esetre jeles munka, s ha csakugyan az Aristotelesé előtt készült, teljes elismerésünket sőt bámulatunkat érdemli ki rendszeressége, és világos praktikus előadása által, minőt a későbbi rhetorikákban hiába keresünk. A görög szónoklat elmélete e két könyvben van letéve.

VI. N. Sándor halálától Görögország leigázásáig. 324—146 Kr. e. — Aristoteles után meggyérül a rhetorikusok száma. Aristoteles oly mélyen fogta fel a rhetorikát, hogy utána e tudomány csak sülyedhetett, nem emelkedhetett. Szerintünk már itt kezdődik a szónoklat hanyatlása s nem a következő korszakban. Mikor valamely disciplina a helyes kerékvágásból kizökken, jelentéktelen apróságokkal bibelődik, irányában eltölpül, akkor kétségtelen a hanyatlás. Aristoteles rhetorikájával úgy szólván végződik az attikai szónoklat története. Aristoteles műve halotti beszédhez hasonló — mondja Sauppe²⁾ — mely finom és világos átértéssel a nagy halott lényegét tanító és intő képpé bővíti.

¹⁾ V. ö. Brandis: Ueber Arist. Rhetorik und die griech. Ausleger derselben (Phil. IV, 1—47.)

²⁾ Bedeutung der Anführungen aus Arist. Rhetorik bei Dionysios von Hal. für die Kritik des Arist. Nachrichten von d. Univ. u. Kön. Gesellsch. zu Götting. 1863. Nr. 4. p. 42.

A retorika a philosophusok monopoliúmává lett, még pedig a peripatetikusoké meg a stoikusoké. A philosophia büszkén érezte magát a retorika megalapítójának s a philosophusok azt hitték, nekik van legtöbb joguk Aristoteles nyomain haladni. Ide tartozik a kresosi (Lesbos) *Theophrastos* (312 kör.) előbb Platon majd Aristoteles tanítványa¹⁾. Számos munkát írt, néhány ma is meg van. Legnevezetesebb a jellemrajzok²⁾ — ἰδιῶτι χαρὰ κτῆρες — és a természetrajzi munkák. Rhetorikus munkái mind elvesztek. Diogenes számos ide vágót sorol fel, miből látható, hogy igen sokat s változatos részleteket írt, s Aristoteles nyomdokain volt célja tovább haladni s a szónoki kifejezés (λέξις) tekintetében tovább is haladt. Quintilianus ugyanis úgy nyilatkozik felőle, hogy beszédének oly isteni fénye volt, hogy nevét az istentől származtatták. (Quint. X, I, 83.)

A másik nevezetes ember e korban *Demetrios Phalereus*, Athén kormányzója. 345—283-ig élt. Suidasból látjuk, hogy igen sok oldalu író volt. Bölseleti, történelmi, politikai és kritikai műveken kívül retorikát is írt két könyvben. Diogenes L. (V, 80) neki tulajdonítja a *περὶ ἐπιμνησίας* (a föltalálásról) cz. művet, mely az ó-kornak e nembeli jobb termékeihez tartozik, de valószínűleg későbbi keltű. *Walz* a régi retorikák kiadásában (IX-ik köt.) az ő neve alatt tette közzé. Fő ereje a kellemes és ékes beszédben állott, a mi helyén volt ugyan írásban, értekezésekben, de nyilvános szónoklásra való alkalmazása már hanyatlás jelensége. (Blass id. m. 16. l.) Cicero is azt mondja róla (Brut. 9, 37. §), hogy inkább gyönyörködteté, mint lelkesité az athénieket, lággyá és puhává tette a beszédet, inkább törekedett kellemességre, mint magvasságra. Cicero is, Quintilianus is nála keltezi az ékesszólás hanyatlását, máskülömben dicsérik.

A retorikának e korbéli más irányú, stoikus képviselői csekélyebb becsű műveket írtak. Ide tartozik *Kleanthes*, és a solíbeli *Khryssippos*, kik szerint a szónoklat a helyes beszédnek tudománya (scientia recte dicendi Quint. II, 15, 35.). Gellius azt mondja Khryssipposról (N. A. XI, 12), hogy szerinte minden szó

¹⁾ Diog. L. V. 36—57.

²⁾ A Jellemrajzokat Hunfalvy János fordította magyarra. Olcsó könyvtár 107. sz.

kétséges értelmű, mert két vagy több jelentése is lehet. Ebből már láthatjuk, hogy tendenciája kiválólag dialektikus volt.

Epikuros is írt a retorikáról. *Quintilianus* (III, 11, 21) *affectata subtilitas*-át hangsúlyozza. *Cicero* is jól megvágja *Epikurost*. (*Brut.* 35, 131 §.)

VII. Kr. e. 146-tól — Kr. u. 395-ig. — a) 146 — 30 Kr. e. —

Ez már a valóságos és általános hanyatlás kora. Görögország szabadsága hosszú tengődés után sírba hanyatlott. A politikai szabadság bukásával együtt jár a szónoklaté. A régiek is tudták, hogy valamint a hadvezéri talentom csak háborúban, úgy a szónoklat is csak mozgalmas szabad állami életben tűnik ki. *Demosthenes* kiváltképpen azért oly nagy, mert beszédei az erkölcsileg jónak a képét viselik magukon s szív és lélek beszél belőlök. S ő volt az az ember, a ki bár legmagasztosabb célját el nem érte, a nemzetet meg nem mentheté, de annyit mégis kivívott, hogy a bukás gyalázatát enyhítette.¹⁾ A hol szabad állami élet nincs, a hol a forum síri csendbe merült: ott a szónoklat legfeljebb theoretikus iskolai tárgy lehet.

Láttuk, hogy az előbbi korszakban a retorika a philosophokat uralta, úgy hogy gyakorlati tere már ennél fogva is alig lehetett. A most tárgyalandó korszakban a retorikával való művészi bánás (mert egyébről szó sem lehetett) a bölcselkedők kezéből ismét a professzionatus retorokhoz került s a retorika levetkőzött a philosophiai mezt, melybe *Aristoteles* öltöztetett. *Aristoteles* szónokot akart képezni a szó legnemesebb értelmében: ezek csak beszéd-gyártásra adtak útmutatást, mondva csinált, iskolai módon.

Néhány jelentéktelen író említhetünk e korból. Legkiválóbb mégis a temnosi *Hermagoras*. *Suidas* több munkáját említ. *Quintilianus* sokat emlegeti. *Hermagoras* szerint az ékesszólás célja: rábeszélőleg szólani (*persuabiliter dicere* *Quint.* II, 15, 14.) a mi megegyezik a régi *πειθοῦς δημιουργός*-szal. *Quintilianus*ból tudjuk azt is, hogy az *oconomianak* vagy szerkezetnek minden egyebet alája rendelt; hogy finomsága, subtilitása csodálatos, csakhogy szerfölött gondos és aggodalmas (III, 11, 22). Mondja, hogy rengeteg sokat összeírt e tudományszakról, sőt hogy egészen

¹⁾ Westermann: *Einl. in die Reden des Demosthenes* p. 6.

önálló külön irányt alkotott (*proprium viam*, III, 1, 16). Úgy látszik, hogy leginkább a szónoki feltalálással foglalkozott. Ő általában a terméketlen *subtilitas* megalapítója, melyet Spengel scholastikusnak nevez. (Blass id. m. 78. l.) Strabon csak is retorikájáról tesz említést, azért kételkedhetni benne, vajjon a Suidas felsorolta műveket ő írta-e mind?

Apollonios és *Molon* Alabandából (Kária) Rhodos szigetén alapítottak iskolát. Később a két névből egyet csináltak; pl. Quintilianus is azt mondja (XII, 7, 6), hogy Cicero hallgatta Apollonios Molont. Egyebet rólok nem tudunk.

Bizonys *Gorgias*-nak *περι σχημάτων* cz. művét, mely történeti szempontból elég érdekes, Rutilius Rufus latin fordításában birjuk. Quintilianus (IX, 2, 102) mondja, hogy Rutilius Gorgias négy könyvét egybe olvasztotta. Ugyan ő felosztásukat is megemlíti.

Ide való még a gall vagy rhodosi *Kastor*. Suidas szerint *Φιλορώμαιος* volt a mellékeve. Rhetorikájából egy rész maradt ily czímen *Κάστορος Ῥοδίου ῥήτορος τοῦ καὶ Φιλορωμαίου περὶ μέτρων ῥητορικῶν*. (Walz III, 712—723. ll.) Látjuk, hogy főleg külsőségekkel foglalkozott.

Végre *Philodemos*, epikureus, kinek a retorikáról írt művét nem rég találták meg Herkulanumban. (Philodemi Rhett. restituit E. Gros Paris 1841. töredékes.)

b) 30 Kr. e. — 117-ig Kr. u. — Ez időben kétféle irány kap lábra. Az egyik a régiekkel foglalkozik *æsthetiko-kritikai*, majd *grammatiko-rhetorikus* szempontból. Nem is volt most egyéb helyén: a retorika a jelenre nézve meghalt, csak a múltban élt. Annnyira a mennyire csak ez az irány lehetett gyümölcsöző. A másik irány a formális szónoklatnak tisztán technikai megalapításával foglalkozik, midőn arra már úgy szólván semmi szükség nem volt.

Az első irány legjelentékenyebb szónoka *Dionysios Halikarnasseus*, Cæciliusszal együtt a görög *atticismus* feje. Értjük ez *atticismuson* a régiek gondos tanulmányát, melyet ők indítottak meg. *Dionysios* retorikáját Schott adta ki Lipsésében 1804-ben. Kétséges, vajjon tőle való-e csakugyan? Azonban töredékei is mutatják, hogy a retorikának praktikus oldalát részesítette figyelmében. Szerinte a retorika: *δυναμὶς τεχνικὴ πιθανοῦ λόγου ἐν πράγματι πολιτικῷ τέλει ἔχουσα τὸ εὖ λέγειν* (azaz: a hitelre méltó

beszédnek politikai ügyben való gyakorlati képessége, a helyes szólás céljával. Schol. Bibl. Coisl. p. 593). Ez alig különbözik az Aristoteles meghatározásától. — Rhetorikáját Schott négy fő részre osztja: 1. Capp. I—VII. περί τῶν πανηγυρικῶν, 2. VIII. IX. περί ἐσχηματισμένων πρώτον, δεύτερον. 3. X. περί τῶν ἐν μελέταις πλημμελουμένων 4. XI. περί λόγων ἐξέτασεως.

Neki tulajdonították volt Longinusnak περί ὕψους cz. művét. Spengelnél még Διονυσίου ἡ Λογγίνου. *Elveszett iratai*. 1. χαρακτηρες τῶν ἀρμονιῶν (egy pár töredék van belőle), 2. πραγματεία ὑπὲρ τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας πρὸς τοὺς κατατρέχοντας αὐτῆς ἀδίκως, 3. περί τοῦ μιμήσεως. (Ebből csak az ἀρχαίων κρίσις — a régiek megítélése — cz. rész van meg, mely a Homerostól Euripidesig élt költőknek, aztán történetiróknak, néhány bölcselkedőnek és rhetornak megbíráását foglalja magában.) 4. a περί τῶν ἀρχαίων ῥητόρων ὑπομνηματισμοί 2-ik része. *Meglevő aesthetiko-kritikai munkái*: 1. περί τῶν ἀρχαίων ῥητόρων ὑπομνηματισμοί első része (Lysias, Isokrates, Isaios) s a 2-ikből: περί τῆς λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος (ed. Reiske V, p. 445—629. VI, 953—1129. 2. Δείναρχος (Reiske V, 629—668). 3. ἐπιστολή πρὸς Ἀμμαῖον πρώτη (Reiske VI, 719—749 kimutatja, hogy Demosthenes legtöbb beszédét már elmondta volt, mikor Aristoteles rhetorikáját írta). 4. περί συνθέσεως ὀνομάτων (R. V, 1.) a szónoki erőről, a különböző szónoki fajok szerint való szóffűzésről, a stilusról. 5. πρὸς Γναῖον Πομπήϊον ἐπιστολή (R. VI, 780—7). 6. Ἐπιστολή πρὸς Ἀμμαῖον δεύτερα περί τοῦ Θουκυδίδου ἰδιωμάτων (R. VI, 788—809.) 7) περί τοῦ Θουκυδίδου χαρακτηρος καὶ τῶν λοιπῶν τοῦ συγγραφέως ἰδιωμάτων (R. VI, 810—952.). — Neki tulajdonítják némelyek a Demetrios nevével viselő Ἐρμυσεία-t is.

Előttünk van tehát a munkák egész sora, mintha ki akarná pótolni azt a háromszázados hézagot, mely Aristotelestől elválasztja, s melynek termékei az Aristoteles művének nyomába sem hághatnak. De mindenek felett Dionysios inkább szorgalmas adagyűjtő, mint szellemes feldolgozó. Mikor pedig saját véleményét nyilvánítja, akkor elfogúlt. A régiek műveiben jártas. Csak ő idéz szóról-szóra Aristoteles rhetorikájából. Mind a mellett újabb időben nem igen megbízhatónak bizonyúlt Dionysios. Nincs nála philologiai szellem, forrásai hiányosak, némelyek iránt elfogúlt, ítéletében elhamarkodott; de el kell ismernünk, hogy tudni vágyó, kora ízléstelenségén felül emelkedő és ismeretekben gazdag.

Említők, hogy egy sorban áll vele a Rómában élt *Caecilius*, kaleaktei (siciliai) zsidó, ki a későbbieknél nagy tekintélyben állott. Munkái elvesztek. Suidas nagyon sok művét számlál elő, s azt mondja, csodálkozik rajta, hogy zsidó létére oly jól ismerte a hellén dolgokat.

A grammatiko-rhetorikai irány képviselői: Az alexandriai *Didymos*, *Sallustius*, s a nicæai *Apollonides*, Demosthenes kommentátora.

Más rhetorikusok e korból:

A Gadarisi *Theodoros*, Tiberius tanítója, (Strabo XVI, p. 759.). Iránya valószínűleg attikai volt (Blass p. 159.). Vetélytársa volt a pergamosi *Apollodoros*, Octavius tanítója. (Suet. Aug. 89.) Mind a kettőnek a rhetorika tanítása volt a fő foglalkozása. Quintilianusból látjuk (II, 15, 12) hogy Apollodoros a törvényszéki beszédre fordítá fő gondját.

Továbbá az ifjabb *Hermagoras* és vetélytársa *Athenaios*, peripatetikus. Athenaios szerint a rhetorika fallendi ars, azaz család mestersége. (Quint. II, 15, 23.) *Areus* stoikus philosophus és rhetor. Alexandriából ment Augustusszal Rómába. Iránya és érdemei ismeretlenek. (Quint. II, 15, 36.)

c) 117 Kr. u. — 193 Kr. u. — Ebben az időszakban is csak mesterséges szolgál szerepet folytatnak a rhetorikusok. Kiváló mégis és nem csak aránylag, hanem általában figyelemre méltó a tarsosi *Hermogenes*, e korán ért lángész, ki 15 éves korában már tanított, 17-ik évében író, 25 éves korában azonban lelki beteg lett. Suidas azt mondja, hogy rhetorikáját mindenki forgatja. Ámbár száraz, mégis hozzá csatlakozik az elfogult iskola csaknem egy évezreden keresztül. Aristoteles rhetorikáját alig méltatták figyelemre. Cicero sem ismeri behatóan; csak dicséri, de nem foglalkozik vele. — Hermogenes művei Walznál IV. VI. VII. és Spengelnél II. találhatók: 1. *περὶ στασιῶν*, a polgári per pontjait tárgyalja, bőven és részletesen. 2. *περὶ εὐρέσεων*, beszédkészítésre való bevezetés; tárgyalja a bevezetést, a bizonyítás módját, az ellenfél megczafolását, a szónoki ékesítést, és előadást, találó példákkal illusztrálva. 3. *περὶ ἰδεῶν* 2. k. a beszéd-formákról. 4. *περὶ μεθόδου δεινότητος*, toldulékféle az előlbihez. 5. *προϋποθέματα* a szabályok megtanulására és begyakorlására való. Lefordította Priscianus: *Præexercitamenta rhetoricæ ex Hermogene*.

Mind e munkákon meglátszik a fiatal kéz; de bár bizony-

talán ítélettel írvák, stilusuk világos és könnyed; más írókat gyakran helyre igazítanak s helyesen méltatják a régieket.

Kevésbé nevezetesek, sőt csaknem jelentéktelenek:

Aristides, sophista. *Περὶ πολιτικοῦ λόγου* és *περὶ ἀφελούς λόγου* cz. művéről (Aldus, I, 641—682 Walz IX, 331—340) azt mondja Dindorf (p. 712) hogy oly silány munka, mely nem érdemli meg az időt és fáradságot, hogy vele foglalkozzék.

Alexander Numenii (t. i. Numenius rhetor fia). Numenius is rhetor volt. Alexandernek a figurákról szóló műve fenmaradt. (Walz VIII, 400—414.) Az ő nyomán dolgozta *Aquila Romanus* a de figuris sententiarum et elocutionum cz. művét. Fenmaradt még a *περὶ ἀφορμῶν ῥητορικῶν* cz. műve, melynek *ἐπιτάφιος*-ról szóló része Menander rhetor iratai közzé elegyedett (*περὶ τῶν ἐπιδεικτικῶν*) s ott adta ki Aldus (p. 630—2). De Westermann, Walz és Spengel az Alexander neve alatt adják. Az összeolvasztást *Vales* ismerte föl először (ad Euseb. hist. eccl. p. 28.).

Demetrios, Alexandriából. Talán tőle származik a *περὶ ἐρμηνείας* cz. munka, melyet Demetrios Phalereusnak tulajdonítottak, s az ő neve alatt adja is Walz IX, 1—127. A legjobb régi minták nyomán nem izléstelenül, sőt érdekesen irt összefoglalása a tudni valóknak.

A többi e korbéli rhetorika-írónak csak a neve ösmeretes. Felsorolásuk is felesleges.

d) 193—323 Kr. u. — Ebből a korból nagyon kevés irat maradt fenn, de az elveszettek sem lehettek valami nagy becsűek. Mégis akad egy kiváló rhetor *Dionysios Cassius Longinus* Athénből 213—273, nagy tudományu férfiú. Élő könyvtárnak és járó muzeumnak nevezték. (Eunap. Porph. p. 16.) Rhetorikus iratai elvesztek. (Töredékek Reiske p. 158—211.) Csak egy maradt fenn teljesen: *περὶ ὕψους*, a fenségéről.¹⁾ Egyes túlzásokat és helytelen idézetet nem számítva, egészséges kritikai munka, remek stílusban, úgy hogy sokan másnak tulajdonítják. Longinus a fenségest, philosophiko-kritikai szempontból fejtegeti, helyes ítélettel. A maga nemében már csak tárgyánál fogva is páratlan æsthetikai munka.

Jelentéktelenebb írók:

Basilikos, nikomediai sophista; *Apsines*, kinek műve egy

¹⁾ Magyarra fordította Kis János. Szépt. remekírók.

része eltorzított állapotban maradt fenn. (Walz IX, 340—467.) Már Rhunken 1765. felismerte, hogy valószínűleg Longinus retorikájából került bele egy rész. Szintígy Finckh és Spengel (Münch. gel. Anz. 1837 N. 17. 139. l.) még többet tulajdonítanak belőle Longinusnak.

Minukianos-nak meg van a *περὶ ἐπιχειρημάτων* cz. műve (Walz IX, 597—613).

Aelius Theon és *Aphthonios*, maig is meglevő *προγράμματα*-k szerzői.

e) 323—395 Kr. u. és tovább. — A görög retorikának ez utolsó korszakában háromféle az uralkodó irány. 1. a *technikai*, mely még mindig teremteni akart, de nem tudott; 2. *exegetikus*, melyre legalább szükség volt; 3. *lexikographus*, mely reánk nézve igen üdvös, a mennyiben számos adatot megőrzött számunkra. — Eredeti alkotásról egyiknél sem lehet szó. Tanultak s a mit megtanultak, azt más alakban ismét leírták: ebben állott irodalmi működésük. E három irány természetserűleg zárja be a retorika történetét. Az elsőben még megvan a retorikai munkálkodás árnyéka. Ez a mécs utolsó lobbanása. A második lemond az alkotásról, melyre úgy sem volt képes és a régiek magyarázására adja a fejét. A harmadik végre — gondoskodik legalább rólunk s becses adatokat halmoz fel, különben csekély irodalmi becsü művekben. Értzi, hogy a görög retorika története véget ért s megkészíti a könyvhöz a tartalomjegyzéket is, hogy könnyebb legyen benne az eligazodás. S ez által hálánkat érdemlik ki, mert legalább hasznosat dolgoztak.

I. A *technikusok*:

Rufus, Perinthosból, kitűnő sophista. Kétséges, vajjon az övé-e a Walznál az ő neve alatt kiadott *τέχνη*. (W. III, 447—460.)

Tiberius. Suidas említette számos műve elveszett, csak egy maradt meg: *περὶ σχημάτων* (W. VIII, 487—520).

Phoibamon-tól, *Kyros*-tól, *Maximus*-tól szintén maradt fenn egy-egy dolgozat.

Menandros, Hermogenest és Minukianost kommentálta. Műve *περὶ ἐπιδεικτικῶν* W. IX, 127—321.

Sopater, Hermogenes kommentatora (W. V, 1—211) *διαίρεσις ζητημάτων* cz. műve Walznál található (VIII, 1—385).

Nikolaos (W. I, 262—420), *Nikephoros Basilika* († 1180),

(W. I, 421—525) és *Georgios Pakhymeris* (+ 1310), (W. I, 535—596) progymnasma-írók.

A többieknek pusztá nevével vagy Suidas említette munkáik címével nem sokat érünk, tehát elhagyjuk.

II. *A Commentatorokról* szintén keveset tudunk. Részint szónokokat, részint technikusokat kommentáltak.

III. *A szótárírók* sokkal nevezetesebbek ránk nézve. Első sorban említhetjük *Harpokration* szótárát: *Λεξικὸν τῶν δέκα ῥητόρων*, mely ránk szállott. Továbbá, *a korszak keretén túl*: *Photius* (IX-ik száz.) Bibliothekáját 280 munka leírásával. Aztán *Suidas*, *Hesychios*, *Pollux*, s az ismeretlen szerzőjű *Etymologicum magnum*. Mindezek igen becsesek és fontosak a szónokok szövegének kritikai megállapítására nézve.

Ezzel végig haladtunk a görög retorika történelmén s e vázlatból is látjuk, mily nagy szerepet játszott a retorika a görög világban. Keletkezésétől kezdve elenyésztéig minden időben számosan akadtak, kik e disciplinával való foglalkozást tették életük feladatává. Különböző irányok küzdöttek egymással mindvégig. A tömérdek munkához képest édes kevés maradt reánk; mind a mellett összevetve ezeket a meglevő beszédekkel, tökéletes fogalmat szerezhetünk a görög szónoklatnak úgy elméleti, mint gyakorlati oldaláról. A szónoklat ugyanis két alakban fejlődött ki, mint praktikus és mint sophisticus szónoklat, mely utóbbinak foruma csakhamar az iskola lön. Valóban oly nagy mértékben sehol sem fejlesztették a retorikát, mint a görögöknél. A rómaiak ebben is csak utánczói a görögöknek. Az *Auctor ad Herennium* cz. jelentékeny műnek pl. csak a nyelve latin: tartalmilag görög retorika ez is. Hasonlít az *Anaximeneséhez*, csakhogy bővebb, kidolgozottabb. Cicero nagyobb szónok, mint retorika-író. *Quintilianus* leginkább történeti szempontból érdekes. — Érdekes körülmény, hogy a görög retorika voltaképpen a sophisticának köszöni kifejlődését. Nem csoda, ha eleinte nagyon gyanús volt ez a tudomány, mely a rossz ügyet jóvá tenni ígérkezett, és ha már a görögök közt ellenségei támadtak az ily mesterségnek. Ilyen ellensége Platon legalább a szónoklat akkori gyakorlatának s a módnak, melylyel avval a sophisticák bántak. Mert magát a retorikát, mint tudományt, ő sem veti meg. Szerinte a retorika a jó felismerésének akarásával és tehetségével azon célra tartozik törekedni, hogy a polgárok lelkét ne csak meggyőzze, hanem meggyő-

zés által az erényre vezesse s arra, hogy a dialektikus methodus alakjában nézeteit minden tekintetben igazolja. Aristoteles a rhetorikát a dialektika mellédarabjának, mássának mondja. Platon a dialektikát a rhetorika *methodusának* tekinti, Aristoteles a dialektikának alája rendeli a rhetorikát.¹⁾ Általában — mint említők — Aristoteles kél a Platontól körülbelől megtámadott rhetorikának a védelmére s bevezetése a platoni Gorgias ellen van irányozva, noha nem mondja ki. Azonban az ékesszólás korábbi theoretikus kísérleteiről ő sem ítél jobban, mint Platon. — Azt a felsőbb irányt, mely a rhetorikát tudomány-rangra emelte, a philosophia adhatta meg neki. Mikor a rhetorika szakított a philosophiával, egyszersmind saját hanyatlásának epocháját nyitá meg; s ezt a hanyatlást sem egyes írók termékenysége, sem a rhetorika kiterjedt művelése nem tartóztathatta fel. Nem, mert az állami élet felbomlása után a szónoklat csak ideig-óraig tengődhetik. Rövid tárgyalásunkban tekintettel voltunk úgy az emelkedés, mint a sülyedés okaira, s nem hallgattuk el a görög rhetorika árnyékoldalait sem; mert helyesen mondja Spengel, hogy a régi kor nem azt akarja, hogy csak bámuljuk és csodáljuk, hanem hogy megismerjük és felfogjuk.

DR. CSENGERI JÁNOS.

Anthol. Pal. XI. 68.

Hogy Nykilla haját feketére befesti, hazudság:
Mert már a boltban vette haját feketén.

Ford. P. THEWR. JÓZS.

---

¹⁾ *H. Anton*: Ueber die Rhetorik bei Aristoteles in ihrem Verhältnisse u. Platon's Gorgias. R. M. N. F. XIV, 570—598.